

ARAS BOYUNDA BİR ORTAÇAĞ ŞEHİRİ: SÜRMELİ*

ENVER KONUKÇU
(Atatürk Üniversitesi)

Tihranî, XV. yüzyıla aid eseri Kitâb-ı Diyarbekriyye'de Doğu Anadolu'dan bahsederken, burasının dünyanın merkezi olduğunu, üç denize giden Fırat, Kür, Çoruh ve Aras nehirlerinin, bu bölgeden kaynaklandığını ifade etmektedir.¹ Aras nehri Erzurum'un güneyindeki Palandökeni ile meşhur Bingöl dağları eteklerinden küçük çayların birleşmesiyle ortaya çıkar. İlhanlı devlet adamlarından meşhur Temürtaş ile Ebu Sa'id Bahadır Han'ın bir ara eşi olarak gördüğümüz Bağdad Hatun'un babası Emir Çoban Noyan tarafından inşa ettirilen Pul-i Çoban² altında Pasin çayı ile birleşir ve doğuya doğru akmaya devam eder. Tuzluca kasabası yakınında kuzeyden güneye

* Prof. Dr. Coşkun Alptekin, Ortaçağ alanında yetişmiş çok değerli öğretim üyelerimizdendi. Yakınlığımız, Edebiyat Fakültesi öğrencisi olduğumuz zamanlara, 1962 yılına rastlar. Mezun olduktan sonra o Londra'ya gitti. Doktorasını verdikten sonra, Doç. Dr. Muammer Özergin hocamızın önderliği ile tekrar Erzurum'a geldi. Erzurum'da uzun yıllar birlikte olduk. Bölüm başkanı iken kendisinden yönetim açısından çok faydalandık. Erzurum'dan ayrıldıktan sonra Marmara Üniversitesi'ne geçti. Hiç beklenmeyen bir zamanda aramızdan ayrıldı. Allah makamını cennet eylesin. Merhum, balık avcılığını çok severdi. Bulduğu her fırsatta kendisini Serçeme deresinde ve daha ziyâde Aras nehri kenarında görür ve duyardık. Bu akarsuyun meşhur balığı, "Canar" adını ona borçluyuz. Bu sebeple Aras ile ilgili bir makale ile onu anmayı uygun buldum.

¹ *Kitab-Diyarbekriyye*, çevr. M.Öztürk, Ankara 2001, 69.

² E. Konukçu, *Hasankale/Pasinler Tarihi*, İzmir-?, 50; İ. H. Uzunçarşılı, "Anadolu Türk Tarihinde Üç Mühim Sima", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, 1/5(1930-1931), 68-72.

akan Ahurean/Arpa Çayı³ kolunu alır. Ağrı Dağı'nın kuzeyindeki geniş ovayı aşarak, Dehne Boğazı'nda Nahcivan arazisine girer.

Arpaçay Ortaçağ'da hayli hareketli hadiseler sahne olmuş ise de, kaynakların bu konuda verdikleri bilgiler oldukça azdır. Arpaçay'ın kıyısında Ani, Magasberd, Mreni Karabağ, Bagaran ve Digor gibi büyük kale ve şehirler bulunmaktadır.⁴ Arpaçayı ile Aras civarında ise iki önemli şehrin varlığı bilinmektedir. Golp/Kulp ve Surp Mari'nin, Bizanslılar zamanında Sâsânîler'e karşı *limitae* konumunda olduğu da malumumuzdur. Bu iki şehrin kuruluşları tarihleri ise kesin olarak belli değildir.

Surp Mari, Aras nehrini kıyısında, ovanın doğusunda Ağrı Dağı'na hakim bir noktada kayalık zemin üzerinde kurulmuştur. Bizans kaynaklarında burası, *Hagia Maria* yani "Kutsal Meryem" adı ile zikredilmektedir.⁵ Ermeni kaynaklarında ise Rumca ismin tercümesi olan *Surp Mari* kullanılmıştır. *Surp Mari*, İbn el-Ezrak, el-Hüseynî ve İbn-el Esir⁶'de *Surmaril Sürmari* olarak geçmektedir.

Surmari, önce Türkmenler ve bunu takib eden yıllarda da Karakoyunlular tarafından Sürmeli'ye çevrilmiştir. Ancak Türkçe'deki Sürme ve Sürmeli ile ne gibi bir alakasının bulunduğu hususu, ayrıca araştırılmaya muhtaçtır. Bunların bölgeye taşıdığı Dede Korkut destanında da, Sürmeli kullanışı göze çarpmaktadır.⁷ Sürmeli kalesi ve şehrinin yer aldığı ovanın Ermeni kaynaklarındaki adı ise *Airarat*'dir.⁸ Karakoyunlular'a kadar Sürmeli büyük şehir olma özelliğini korumuştur. Ahâlisi, batıda Kulp civarında Tekelti/Tükelti ve Digor taraflarındaki dağlara çıkarak yaylak hayatı devam ettirmiştir.

³ H. F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, Londra 1901, 119-121, 319, 419.

⁴ F.Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, 151.

⁵ R.Grousset, *Histoire de L'Armenie*, Paris 1947, 151

⁶ İbn el Azrak, *Meyyafârikîn ve Amid Tarihi*, çvr. A.Savran, Erzurum 1992, 140; El-Hüseynî, *El-Ahbarüd-Devleti's Selçukiyye*, çvr. N.Lügal, Ankara 1943, 24.

⁷ M. Ergin, *Dedekorkut Kitabı*, Ankara 1994, 176: metin: 374; F.Kırzioğlu, "Dede Korkut Oğuznâmelerinde Başkent Sürmeli (İğdır) İlimiz", *Türk Kültüründe Nevruz. Uluslar arası Bilgi Şöleni Sempozyumu Bildirileri-Ankara 20-22 Mart 1995*, yay. S. Tural, Ankara 1995, 62-88.

⁸ Airarat: Ayrarat Ermeni yazarlarınca sürekli kullanılan bir kelimedir. Ancak, Urartular'dan kalan asıl ismi bununla ilgili değildir. R.H.Hewsen, *The Geography of Ananias of Shirak*, Wiesbaden 1992, 147, 217,189.

Aras'ın kuzeyinde, yüksek dağlar eteğinde bir tepe üzerinde kurulmuş bulunan Kağızman ile Sürmeli arasında yine eski bir yerleşme yeri olan Kulp kasabası yer almaktadır. Tuz yatakları ile meşhur bu kasaba, kuzeyindeki ovaya hâkim duruşu ile göze çarpmaktadır.⁹ Kulp'un doğusuna düşen Çinçavağ deresi, Turabi köyü civarında Aras ile birleşmektedir. Kuzeyde Armavir¹⁰ ve Eruandaşat¹¹ da, Sürmeli ile aynı kaderi paylaşmış olup, bugün harabe halindedir.

Bu bölgeyi ziyaret eden İspanyol elçilik heyetinden Ruj Gonzales de Clavijo 1404 yılında Korgan kalesini görmüş, buranın Sürmeli yakınlarında Bayezid yolu üzerinde bulunduğunu ifade etmiştir.¹² Azad Çayı üzerindeki Duvin¹³, bölgenin en büyük ve önemli dinî ve idarî merkezidir. Nitekim Ortaçağ kaynakları da, Sürmeli yerine daha çok Arpaçay sahilindeki Anı ve Azad kıyısındaki Duvin'den bahsetmektedir.¹⁴ Sürmeli'nin önemli tarihi olaylara sahne olduğu muhakkaksa da, hem Bizans ve hem de Ermeni kaynaklarında bu şehir ile ilgili haberler kısıtlıdır. Bu yüzden, onun tarihini ortaya çıkarmak, ancak Duvin ile paralel ele alınması ile mümkün gözükmektedir.

Sürmeli, Bizans – Sâsânî mücâdelesinde rol oynamış ve doğu seferlerine çıkan imparatorlar son hazırlıklarını bu kalede ikmal etmişlerdir. VII. yüzyılda Mesleme oğlu Habib, Duvin seferi¹⁵ sırasında Sürmeli'yi de hakimiyeti altına almıştır. IX. yüzyılda Bagaran'da¹⁶ ortaya çıkan Bagratlılar da, Sürmeli üzerindeki hâkimiyetlerini uzun süre devam ettirememiştir. 894

⁹ R.Grousset, *a.g.e.*, 427; N-M. Thierry, "Notes sur des Monuments Armenians en Turquie", *Revue des Etudes Armeniennes*, Yeni Seri II(1965), 174-175.

¹⁰ Armavir için bkz. H.Hübmann, *Die Alt Armenischen Ortsnamen*, Strassburg 1904, 318.

¹¹ R.Grousset, *a.g.e.*, 137.

¹² Ruj Gonzales de Clavijo, *The Embassy to Tamerlane*, çevr: Guy Le Strange, Londra 1928, 142-143; Lazar de Pharbe, *Histoire de Lazar de Pharbe (CHA et Ma)*, yay. V. Langlois, Paris 1869, 260-261.

¹³ Moses Khronatsi, *History of Armenians*, çevr: R.W. Thomson, Londra 1980, 260-261; V. Minorsky, "Le Nom de Dvin", *Revue des Etudes Armeniennes*, XI/1(1930), 117-120.

¹⁴ Bkz., V. Minorsky, *a.g.m.* Duvin, Farsça bir kelimedir. Tepe anlamına gelmektedir. Eski İran/ Sâsânî şahları burada bir orman meydana getirmiş ve avlak sahası yapmışlardır. Kesin olmamakla beraber, İran şahlarının Bizans *limitae*'sındaki önemli uc noktası da burası olmalıdır.

¹⁵ Belâzürî, Fütuh el-Büldan, çevr. M. Fayda, Ankara 1987, 286-287.

¹⁶ Bagaran şu anda harabe halindedir. Mreni Karabağ buranın kuzeyinde Aras kıyısındadır.

yılında meydana gelen ve bütün ovayı harabeye çeviren depremde ise, Sürmeli harab olmuştur.¹⁷ Salarîler'in ve Müsâfirîler'in¹⁸ bölgedeki nüfûzu ise X. Yüzyılda ortaya çıkmış, XI. yüzyıl başlarında bölgede gözüken Selçuklular Sürmeliler'e de korku vermişlerdir.¹⁹

Melikşah ve Vezir Nizâm el-Mülk ayrı bir kuvvetle Aras'ın kuzey arazisini takip ederek Sürmeli önlerine gelmişler, Nizâm el-Mülk'ün önerisini dikkate alan Melikşah kaleyi tahrib etmemiştir.²⁰ Müverrih el- Hüseyinî'nin 1064 yılına aid Sürmeli kaydı²¹, kalenin bir başka yönüne ışık tutmaktadır. Bu da, Sürmeli'nin akar suları ve dereleri kadar bostanları ve tarım alanlarının da önemidir. Sürmeli kalesinde yaptığım alan çalışmasında, iç kale ile diğer surlar arasında akarsu yataklarının mevcut olduğu tesbit edilmiştir. Bugün kuru olan yataklar kumludur. İç ve dış surlar arasında batıya doğru uzanan Sürmeli içerisindeki geniş alanda bahçe tarımı hâkim olmuş gözükmektedir.²²

Sürmeli için 1064 yılı bir dönüm noktası olmuş, Alp Arslan ele geçirdiği Anı ve çevresini, dolayısıyla Sürmeli'yi Şeddâdîlar'a bırakmıştır.²³ Bir süre sonra patlak veren Malazgirt Savaşı (1071) ile beraber, Bizans hükümlerliği doğuda Aras boylarında ve Sürmeli'de tarihe karışmış, Horasan ve İran üzerinden Anadolu'ya akıp giden ahâlinin Sürmeli ve civarında da yerleştikleri gözlenmiştir. Bu arada, kuzeyde Şeddâdîler'i tehdit eden bir Gürcü krallığı meydana gelirken; Reşid ed-Din'in daha önce bilinmeyen bir kaynaktan yaptığı nakle göre de²⁴ Erzurum'da Saltuklular bir beylik kurmuşlardır. Buna göre, Erzurum'da oturan Saltuk Bey burası ile beraber Kars ve Kağızman vadisini de hâkimiyeti altına almıştı.²⁵ Sürmeli ise görünüşte Şeddâdîler'in elinde olsa da gerçek hâkimi Selçuklular idi. Vardan'ın

17 Yer sarsıntıları için bkz. V. A. Hakobyan, *Manr Zhamanakagruti Yunner XIII-XVIII DD*, I-III, Erivan 1951-1956.

18 Bkz. C. E. Bosworth, *The Islamic Dynasties*, Edinburg 1967, 86-87.

19 İlk akınlar için bkz. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, 1-37.

20 El-Hüseyinî, *a.g.e.*, 24.

21 El-Hüseyinî, *a.g.e.*, 24.

22 Gezgin Chardin eserindeki tablolarda İrevan/Revan'ın bu özelliğine temas etmektedir. İğdir ve Nahcivan'da da aynı hayat tarzı hüküm sürmekteydi. Demek ki Sürmeli, bahçe-bostan ve sulama sanatını önceden benimsemişti.

23 Urfalı Mateos, *Vekayinâme (952-1136)*, Ankara 1987, 118-122.

24 *Câmi ü-Tevârih: Selçuklular Tarihi*, yay. A. Ateş, Ankara 1960, 38.

25 F.Sümer, "Saltuklular", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III(1971), 391-432.

1094 tarihli şehâdetine göre²⁶, Anı ve çevresinde İlgazi'nin 7000 kişi ile bölgeye korku yarattığı hadiseler yüzünden Grigor Sürmeli'nin batısındaki Gağzman (Kağızman) a sığınmıştı.²⁷

Kaynaklar XII. yüzyılda Sürmeli'de bağımsız bir beyliğin olduğunu kaydetmektedir. Şehrin, Duvin ve Ahlat kalelerine yağmalar ve katliam düzenleyen Gürcüler'den ne şekilde etkilendiği ise bilinmemektedir. 1160 yılından beri varlığını sürdüren Sürmeli Beyliği'ne son veren, 1227 yılında Harezmşahlı Celâl ed-Din olmuştur.²⁸

Moğollar'ın Doğu Anadolu'da görüldüğü ilk merkez de Sürmeli olmuştur. Onların önünden kaçan çok sayıda kabile Anadolu'ya iltica etmiştir. Bunlar arasında yer alan Koyunlu (Ak, Kara) Türkleri ve Kayılar²⁹, iki yıl kadar Sürmeli Çukuru, Pasinler, Erzurum ve Erzincan'da yaşamışlardır. Yine Moğollar da, Anı ve Erzurum üzerine seferlerini Sürmeli üzerinden yapmışlardır. Şehir özellikle İlhanlılar devrinde mimari açıdan gelişme fırsatı bulmuştur. Karakoyunlular'ın bölgede görülmesi ise XVI. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır.³⁰ Bayram Hoca 1377'de Musul'dan başka, Ala Kilise, Nahcivan, Hoy ve Sürmeli'yi ele geçirmiştir.³¹

Karakoyunlular siyasî bir birlik olarak ortaya çıktıklarında, F.Sümer'in de işaret ettiği gibi, bir kabileler konfederasyonu görüntüsü vermekteydi. Bunlar arasında yer alan Kara Yusuf'un amcalarından Sa'd Bey, kabilesi ile Sürmeli çukuruna tamamen hâkim olmuştur. Bu sûretle Sürmeli Çukuru diye isimlendirilen ova "Çukur-ı Sa'd", "Sa'd Ovası" olarak tarihe geçmiştir.³² Arapgirli, Bayat, Toğanşalı, Alpavut, Erinceli, Nevruzlu, Pernavutlu, Hacılı ve

26 Vardan, *Türk Fütûhat Tarihi*, İ.Ü. Edb. Fak. Tarih Semineri Dergisi, (1937), 185-186.

27 Vardan, *a.g.e.*

28 Muhammed Nesevî, *Sîret-i Sultan Celâ ed-Din Mengübertî*, nşr-çvr. M. Th. Houdas, Paris 1891, 114-115, 122-123.

29 *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, yay. N.Azamat, İstanbul 1992, 9; *Aşıkpaşazâde, Tevârih-i Al-i Osman*, haz. Atsız, İstanbul 1947, 93; Mehmed Neşrî, *Kitab-ı Cihânnümâ*, haz. F.R. Unat-M.A. Köymen, Ankara 1987, I, 57-61; Ebu'l Hayr-ı Rûmî, *Saltuknâme*, haz. Ş. H. Akalın, İstanbul 1988, II, 108.

30 F.Sümer, *Karakoyunlular*, Ankara 1967, 33-45.

31 F.Sümer, *a.g.e.*, 43.

32 F. Sümer, *a.g.e.*, 20-23.; Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşunda ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü*, Ankara 1976, 105,106,129,183,198; Fahrettin Kırzoğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, 95, 229.

daha bir çok kabile Sa'dlılar dolayısıyla Karakoyunlu hâkimiyetine geçmiştir. Sa'd dan sonra bölgede Pîr Hüseyin göze çarpmaktadır.³³ Kara Yusuf devrinde Sürmeli Temür'ün istilasına uğramış, bu arada Toktamış Han'ın da Sürmeli'yi ele geçirdiğini görülmüştür.³⁴ 1404'de, yöreden geçen ve Sürmeli'de bir müddet konaklayan İspanyol elçi heyetindeki Ruj Gonzales de Clavijo, Sürmeli için şunları yazmaktadır:

“ Kulp: Tekrar, Aras kıyısında ilerlemeye devam ettik. Yol bozuk ve birçok yeri dimdik idi. Ertesi gün yine bir köyde konakladık. Burada dağın tepesinde bir kale vardı. Her taraf tuz kayaları ile kaplıydı. İnsanlar tuz ihtiyaçlarını buradan karşılıyormuş... ”

Çulmarin/Colmarin: Sürmeli; şimdi Sürmari şehrini anlatacağım. Bize söylendiğine göre, Tufan'dan sonra kurulan ilk yer burasıdır. Sürmeli'ye 29 Mayıs 1404 Perşembe günü öğle üzeri ulaştık. Büyük bir şehirdir. Ağrı Dağı buradan altı fersah ötededir. Nuh'un Gemisi bu dağın üzerine konmuştu. Aras nehri kenarında olan Çulmarin/Sürmeli, bir taraftan derin bir vadi ile çevrilmekte, diğer taraftan da sarp dağlar yükselmektedir. Bu bakımdan şehir son derece tahkimlidir. Kapısı üzerinde kuvvetli kuleleri olan bir kalesi bulunmaktadır. Kalesinin her biri dış, bir de iç olmak üzere iki kapıya sahiptir.”³⁵

Temür'ün ölümünden sonra Kara Yusuf, Sürmeli ve çevresini ele geçirir.³⁶ Şahruh zamanındaki hadiselerde rol oynayan Sürmeli, 1413'de Sa'd Bey'i kaybetmiştir.³⁷ Türk töresine göre toprağa verilen Sa'd Bey'in cenaze töreni, şimdiki Erivan yakınlarındaki Ceferâbâd'ta yapılmış ve orada toprağa verilmiştir.³⁸ Sürmeli civarındaki diğer anıt mezar ise Kul Yusuf Bey'e aid olup³⁹, Iğdır'ın Amarat/İlmâret/Çakırtaş köyündedir ve 1485 ta-

³³ F.Sümer, *Karakoyunlular*, 20; “Pîr Hüseyin Sa'd ki emm-i zâde-i Kara Yusuf..”; M.Nimetova, *Asırların Daş Yaddaşı*, Bakü 1987, 40.

³⁴ *Türk Tarihine Ait Kronolojiler*, çvr. H. D. Andreasyan, *İ.Ü. Edb. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3(Ekim 1972), 85; M. Kafalı, “Toktamış”, *İA*, XII/I, 410.

³⁵ Ruj Gonzales de Clavijo, *The Embassy to Tamerlane*, çvr. Guy Le Strange, Londra 1928, 140-141.

³⁶ F.Sümer, *a.g.e.*, 56-60.

³⁷ Sa'd Bey Türbesi kitabesinde hicri tarih karşılığı 1413 tarihi vardır, M. Nimetova, *a.g.e.*, 40-41.

³⁸ Eski bir Türk köyü olan Ceferâbâd sonraları ismi değiştirilerek, Ermenilerce *Argavand* diye adlandırılmıştır.

³⁹ Y. Önge, “Amarat (Çakırtaş) Köyündeki Kümbet”, *Önasya*, V (1970), 55.

rihlidir. Bugün harap vaziyette bulunan türbe, Akkoyunlu devrinin mimari eserlerindedir. Sürmeli’de zamanımıza kadar gelebilen benzer bir kümbetin ise kime aid olduğu belli değildir. Günümüzde sadece temelleri göze çarpmaktadır.

Sürmeli, Karakoyunlu birliğinin yıkılışından sonra Akkoyunlular’ın hâkimiyetine geçmiş, şehir ve kale olarak hayatını Yeniçağ boyunca da devam ettirmiştir. Ancak, zaman zaman meydana gelen ve bu bölgeyi de tesir sahasına almış depremlerin Sürmeli üzerinde oldukça yıkıcı etkileri olmuştur. Aras’ın sol sahilindeki Duvın bu sebeple körelmiş ve Azad kenarında sıradan bir köy durumuna düşmüştür.⁴⁰

XVI. yüzyıl başında, Safevî Şah İsmail yöreye kanlı bir şekilde hâkim olduktan sonra Zengi Çayı kenarında yükselen kalesi ile Revan şehri⁴¹, Sürmeli ve Duvın’ın yerini almıştır. Şah’ın beyleri ve zaman zaman da şehri ele geçiren Osmanlı vâlileri de Sürmeli yerine Revan’da oturmuşlardır. XIX. yy’da tamamen terk edilen şehirden zamanımıza “Kara Kale” denilen iç kalesi kalmıştır. F. Nansen’in işaret ettiği kümbet de temeline kadar tahrib edilmiş haldedir.⁴²

Sürmeli şimdi Aras kıyısında, harabenin kuzeybatısındaki kayalık zeminde, bunun eteğinde kurulu bir köy halindedir.

⁴⁰ Chardin, *Voyages de Monsier Le Chevalier Chardin en Perse et Autres Lieux de L'Orient*, Amsterdam 1736.

⁴¹ XVII: yüzyıldakidaki tanım için bkz. Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, II, haz. Z. Kurşun-Y. Dağlı- S. A. Kahraman, İstanbul 1999, 116 vd; Kâtib Çelebi, *Cihân-nüma*, İstanbul 127, 391-392; R. Ananikian, *Erevan*, Moskova 1989; M. Bala, “Erivan”, *İA*, IV, 311-315; S. Faroqhi, “Rewan”, *EI*², 487.

⁴² F. Nansen, *Gjennem Armenia*, Oslo 1927, 113.